

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט

גיליון ר"ב, תשפ"ג

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

מתנת בר-המצוה שהעניקה הדודה האלמנה

ולכן אסור לקנות ממנה. בעזר מקודש (שם סק"א) כתב שאם קיבל אדם מתנה מאשה ואחר כך הודיע לבעלה, אפילו אם רק שלח אליו שליח, והבעל לא התרעם, אין חשש בדבר שהשליח לא ביצע את שליחותו וכדומה, והמקבל יכול להשתמש במתנה. והוסיף עוד שכן הוא הדין כאשר האשה מוחזקת שיש תחת ידה סכומי כסף לחלקם לעניים או למוסדות וכדומה, מותר לקבל ממנה נדבה ומתנה מועטת. אמנם מסתם אשה שאין ידוע עליה כך, מותר לקחת ממנה רק בדרך משא ומתן המקובלים באותו מקום ולא במתנה ונדבה.

והוסיף שמכל מקום יש ללמד זכות על הנוטלים מאשה אף כשאין ידוע להם בבירור שהוא מידיעת הבעל, שאין מחזיקים אדם לגנב, וכתב שאין זה דומה לנוטל פיקדון מהאשה, דשם עצם ההפקדה אצל אדם אחר מעלה חשש סביר שהאשה מבקשת להבריח מבעלה, אבל אשה הנותנת מתנה אין לחוש כל כך, שאין אדם חוטא ולא לו, ולכן אף שנאסר לקבל ממנה פקדון, מותר לקחת ממנה נדבה. וראו שם שגם כאשר המקבל הוא קרוב של הנותנת עדיין קיים הכלל שאין אדם חוטא ולא לו, ורק באשתו מצינו אשתו כגופו ולא בשאר קורבות, וממילא הדבר נחשב 'לא לה' ואין 'אדם חוטא' בכך. [ולפי סברא זו, לכאורה אם יבקשו ממנה נדבה בענין שיש לה אי-נעימות כלשהי לטוב, נפל היתר בבירא שכבר לא שייך לומר בזה 'זלא לו' והדר דינא לאיסור כמו בקבלת פיקדון].

ויש להוסיף לימוד זכות בזה שיש כאן ספק ספיקא, ספק שמא בעלה שלח התרומה בידה, ואף אם לא שלחה, שמא נתן לה הרשאה כללית לעשות בכל נכסיו כדעתה גם לענייני צדקה, [וכתב דאפילו שאין דין 'ספק ספיקא' מועיל בדיני הממונות, היינו דווקא להוציא ממונ בעל כורחו, מה שאין כן כאשר האשה עצמה נותנת לו מרצונה]. וכל שכן כשעושה זאת בפרסום באופן שהדבר עשוי להתגלות ומכל שכן כשמקבל הצדקה אינו מכירה, שבכל זה שייך שפיר 'אין אדם חוטא ולא לו'.

ג. אשה הנותנת פדיון לצדיק מותר ליטול ממנה ממה נפשך

וסיים את דבריו, שיש סברא מיוחדת להתיר את מנהגם של אלו המקבלים מעות מנשים שמקבלות מהם ברכה כנהוג, שגם בזה נאמר 'אין אדם חוטא ולא לו' שאף על פי שתקוותה לקבל הברכה, מכל מקום הטעם שנותנת להמבורך הוא בגלל שמחזיקה את המבורך בגדר צדיק שיהיה בבחינת 'ואברכה מברכיך' וממילא נוטה השכל האנושי שלא יחרוך רמיה צידר, כלומר שהיא מבינה שאם הצדיק מסכים בדעתו לגנוב איתה את המעות מבעלה, הרי שאיננו ראוי ואין בברכתו כלום ולמה לה להיות חולקת עם הגנב, אלא ודאי שמחזיקתו להגון ודאי שלא תתן לו מעות אסורים, ולכן הוא יכול לתלות שיש לה רשות גמורה להעניק לו את מתת ידה.

למדנו שאין לקבל מתנות מנשים שלא בעניין שמוכח שהדבר נעשה מידיעת הבעל וברשותו.

האב, ר' משה דוד, מחשובי האברכים בכלל 'נתיבות המשפט' בעיר הדרומית, הביט בארגזים ומיד ביקש מבנו שלא ישתמש עדיין בש"ס שקנתה הדודה. 'לניח אותו כמות שהוא, אנחנו צריכים לברר משהו'. ורגע לפני כיבו האורות, הסביר את השאלה העומדת לעיון לבנו היניק והחכים: מאחר שפעמים רבות כאשר ראש המשפחה נפטר, לא עומדים לרשות האלמנה כספים אישיים שלה והיא מתפרנסת מכספי הירושה. לא תמיד הכסף העומד לרשותה שלה, לפעמים הוא שייך לבניה או ליורשים אחרים ויש לה רק רשות להתפרנס ולהתקיים מהכספים הללו. יתכן שהוצאה חריגה כמו מתנה יקרה לא נכללת בכלל הכספים שמותר לה להוציא מכספי הירושה, כמובן שהיא אינה מודעת לכך ולא פעלה בחריזות, ובפרט שהדוד ז"ל היה בעל יכולת וייתכן שאינה תופסת את ההוצאה הזו כסכום גבוה במיוחד, אך מכל מקום עלינו לברר את ההלכה לאשרה כדי שלא נהנה חס וחלילה מממון שאינו שלנו.

אברהמ'ל ביקש מאביו להעירו עם שחר לתפילה כוונתיקין, כדי לקיים את הנחת התפילין הראשונה שלו מדאורייתא, בהידור רב עם קריאת שמע בברכותיה בזמנה המוקדם. ומיד לאחר התפילה ואמירת 'לחיים' עם קהל המתפללים, נפנו ובאו יחדיו לבית ההוראה. שאלתם פשוטה וקצרה: האם מותר לאברהמ'ל הנער לקבל את מתנתה של הדודה תבכחט"א, אלמנת הדוד ר' אלהן נחמן ז"ל.

עיקרי הנושא בהלכה

א. התנאים שבהם מותר לקבל מתנה או לקנות מנשים נשואות

שנינו במסכת בבא קמא (ק"ח): אין לוקחים מן הרועים, צמר וחלב וגדיים. ולא משומרי פירות, עצים ופירות. אבל לוקחין מן הנשים, כלי צמר ביהודה, וכלי פשתן בגליל, ועגלים בשרון. וכולן שאמרו להטמין אסור. ביאור טעם דין המשנה (רש"י שם) הוא שאנו חוששים שמא הרועים ושומרי הפירות גנבו מרכושו של בעל הבית ומוכרים את צמרו, חלבו, גדייו, עציו ופירותיו, על מנת לשלש את דמי המקח לכיסם הפרטי.

הדברים שהותרו לרכישה מנשים הם דברים כאלו שהדרך באותו מקום שהאשה מתעסקת בגידולם או במלאכת השוויה ומוכרת לפרנסת ביתה, בטח בה לב בעלה ושלול לא יחסר, כך שהכל נעשה לדעת הבעלים ואין לחוש לגזל. וכך נפסקה ההלכה (חושן משפט סימן שנח סעיף ה').

בהתאם לדין זה נוספה הגבלה נוספת (ב"ב נא: אבן העזר סימן פו סעיף א) שלא לקבל מאשת איש אפילו פיקדון, שכן יש לחשוש שמסתייעת בו להסתיר מנכסי בעלה ואם לא יקבל את הפיקדון יתיאלץ להחזירו לבעל ועל כן אין לסייעה בכך כל שעושה זאת שלא מדעת בעלה. זו הסיבה שגם במקרים שהותרו, כאשר האשה אומרת במפורש 'להטמין', הדבר מעורר חשד שנהגה שלא בסמכות

מתן-תורה הפרטי של אברהמ'ל לינצ'נר משמש ובא. שיעורי הלכות תפילין, ההכנה לקריאה בתורה ולימוד עמוק ומשמעותי עם אבא על משמעות הכניסה בנועם עול תורה ומצוות היו מרוממים. וערב השמחה הגדולה נחוג ברוב שמחה בחוג המשפחה בסלון ביתם.

כשוך החגיגה, שב הבית למסלולו, ונער הבר-מצוה הנרגש נעזר באחיו הגדולים והקטנים ממנו, לפתוח את עטיפות הספרים שקיבל, לרשום את שמות הנמענים למכתבי התודה, ולסדר את הספרים במדפים שהוכנו עבורם בארון הספרים הגדול. תשומת הלב הופנתה מיד לשני הארגזים שבלטו בינות לספרים הבודדים הרבים. הייתה זו מתנה שאינה מובנת מאליה.

בתוך האושר הגדול, ברחו המחשבה פעם ופעמיים למקום נעים פחות, כמה חודשים קודם לכן. הדודה הגדולה מרת צירל תחי', שתמיד הייתה הרוח החיה במשפחה המורחבת, ארגנה בטוב טעם ודעת את השמחות המשפחתיות, התאלמנה ל"ע מבעלה ר' אלהן נחמן ז"ל. החשש לשלומה ולרוחה ומזגה הטובים, בקרב צאצאיה ומשפחתה כולה היה גדול. אך עד מהרה, הרגיעה הדודה שתחי' את כולם.

מהר מאד היא הבהירה לנכדותיה ולילדיה כי לא כתוכניות העזרה והתורניות שלהם תוכניותיה. היא מתכוונת, חד-משמעית, להמשיך להיות אשה עצמאית ואדרבה להוסיף ולתת כוח בעזרה לכל המשפחה. כעת משסבא זכרונו לברכה נסתלק לעולם שכולו טוב, ודאי תהיה לו שמחה גדולה כשאתמסר לסייע לכולכם שתוכלו להוסיף ולעלות במעלות התורה והיראה כשאיפתנו כל השנים. היא החלה לשלוח מדי יום שיש מאפים ותבשילים מעשי ידיה להתפאר לכל המשפחה ואף יצאה להתנדב חמשה ימים בשבוע בחמשה ארגוני חסד שונים.

לשמחתם הרבה התברר שלא העמיסה על עצמה יותר מכפי יכלתה, אלא נהפוך הוא, היא החלה פורחת מחדש, רעננה ושמחה מתמיד. שקיעת החמה הפתאומית שעברה על הבית, הפציעה ממעמקי הנפש היהודית כוכבי אור בהקים של תעצומות לב, שנחשולי החיים לא יוכלו להן.

היא החלה להקפיד יותר שלא להפסיד אף שמחה משפחתית, במעגל הראשון ואף השני, ממלאת את מקום בעלה המנוח והאהוב על כל בני המשפחה. היא הזכירה לעצמה בעזרת מוכר הספרים האדיב בחנות שממול ביתה מה נהג בעלה לקנות לאחיינים כדורון-דרשה, שהרי אחיינה אברהמ'ל עומד להיכנס בנועם עול תורה ומצוות. כתריסר מאות שקלים החליפו ידים ועוד באותו ערב הונחו שני ארגזי הש"ס, מהדורת פנינים משובחת במיוחד, בפתח בית משפחת לינצ'נר החוגגת.

כעת, בשעת ליל מאוחרת, פתח אברהמ'ל הצעיר, נרגש, את הקרטון הראשון. האקרוסטיכון המושקע שנהג הדוד להצמיד למתנותיו הנאות היה חסר, אבל הכרכים הנוצצים הבהיקו וריח הדפוס הכה באפו, משכר ומנחם. הוא מיהר לספר לאביו, כי הדודה המשיכה במנהג בעלה והעניקה גם היא 'דורון דרשה' מוכבד ביותר.

ג. חשש זה באלמנה המתגוררת בבית בעלה ומתפרנסת מנכסיו

מעיקר הדין אלמנה הדרה בבית בעלה, נכסיה ומטלטלין שבבית אינם בחזקתה אלא בחזקת יורשי הבעל ואף שניזונה בדין מנכסיו בעלה הם אינם בחזקתה. לאור זאת, ודאי שגם לגבי אלמנה שייך החשש האמור בכל אשה נשואה, ובמקום שאין ידוע שמוכרת או נותנת בדיעת היורשים אסור ליטול ממנה. וכן כתב בשלטי הגיבורים על המרדכי (בבא בתרא פרק ט אות א). וראו שם לגבי בעלה השני שצריך להחזיר בבית דין ליוורשים את כל החפצים שהכניסה עמה משל בעלה המת ואין לתלות ולהקל שמה הרוויחה אותם בעצמה, שכן כל זמן שניזונת מכתובתה מעשי ידיה ליוורשי בעלה.

ומשמע מכך, כי כאשר יש לתלות שהנכסים בידה בהיתר, אין לחוש ומותר לשאת ולתת עמה ואף לקבל ממנה במתנה. כך עולה גם מדברי התרומת הדשן (פסקים וכתבים סימן רס) בתוך דבריו הקשים נגד מרת הענדל אלמנת הר' פלטיאל כ"ץ ז"ל. האלמנה המדוברת התחזקה תחת ידה נכסים רבים בטענה שהם משל בעלה ז"ל, והיא מבקשת לגבות מהם את כתובתה, אלא שבעלה היה מוחזק לאדם החי בצמצום והיו ניכרים דברי אמת של מהר"ר יוחנן יצ"ו שהכספים משלו, שהוא הפקידם ביד הבעל, ועלה חשש שהאלמנה תכניס את הפיקדון כנדוניה לאדם אלים אשר תינשא לו, ושוב יקשה מאוד להוציא את הממון מידו. בתגובה כתב לה התרומת הדשן 'צו מניעה' האוסר להינשא לה ולקבל ממנה את הממון שנמצא ברשות בעלה, עד שתסדיר את ענייני ירושת בעלה בבית הדין (ראה עוד שם גם סימן רסא). במקום דברי שלום בפתחת המכתב כמקובל, כתב לה כך: 'אין שואלין בשלום אשה כלל. כל שכן אשה כמותך אינה שרויה בשלום. את מרת הענדל אלמנת הר' פלטיאל כ"ץ ז"ל, קול ענות אנכי שומע עלייך. זממת את עקלקלות און ומזמה, תחשובי לגזול ולכחש הון עתק של ת"ח מהר"ר יוחנן יצ"ו. תשים פנייך כחלמיש לכפור דברים הידועים ומפורסמים לרבים, ובפרט לקרובך דודך וגואלך דודך בעליך. ה"ה המחזק לאיש מהימן והלך מישרים הר' יחיאל כ"ץ. ואף כתב יד של בעלך החכם וההגון ז"ל, מעיד ומוכיח על שקרך מלבד שאר עדויות שיתבררו על הדבר שבעליך ז"ל הודה ונשבע סמוך לפטירתו שסכום מחייטו מועטת היתה, מעט מעט מאשר נמצא סכום נכסיו...".

בהמשך מכתבו ממשיך התרומת הדשן ומייסרה בדברים קשים על שמעיה פניה ושומעת לעצת רשעים לגזול ולכחש, לכזב ולהפר ברית. הוא כותב שמאחר שלא שמע את דבריה וטענותיה אינו יכול להכריע את דינה, אבל מאחר שקיים חשש שתמחר ותינשא לאדם אחר, מבעלי זרוע או למציק ואנס, ותמסור את כל אשר תחת ידה כנדוניה וכך יקיץ הקץ על סיכויי של היורש לברר את זכותו על הממון, לכן הוא גוזר גזירה חמורה ועונש נח"ש [נדידי חרם שמתא] שאסור לשאת אותה עד שתבוא להרצות את טענותיה על הטענות שהועלו נגדה. הוא כותב שבכל מקרה לא יכפה את עצמו כדיין בדין זה אך הדבר יהיה חייב להתברר לפני בית דין. בפועל, השהה את האיסור להינשא לה כדי לאפשר לה להגיע להסדר בבית הדין, אך אם האלמנה תתן כתף סוררת ולא תשמע לו ולא תענה את תשובותיה בתוך שני חדשים מיום קבלת מכתבו זה, תחול עליה הגזרה.

והוסיף להזהיר לכל רואי מכתבו שאם ישנם אנשי און ומרמה המסיתים את האלמנה ומפתים אותה לעשות ועושר בלא משפט ולתפוש ולהחזיק בשל אחרים ומלמדים אותה לטעון פקושים ולהשיב דברי ערמה, הרי הם בכלל מחזיקי ידי רשעים ומסייעים לעוברי עבירה ונותנים יד לפושעים וראויים לקללה נמרצת.

ובתוך דבריו העיר ממה שנפסק להלכה (סימן שסט סעיף ג) כשמואל הסובר שגם מגזלן מותר לקנות במקום שיש תחת ידיו מיעוט נכסים שהם שלו, כי יש לתלות שמה שמוכר הוא מאותו המיעוט שהוא שלו, וביאר שבמקרה שלפניו דווקא לגבי הנכסים שניסתה למכור היה החשש גדול שעושה זאת כדי להבריח אותם מיוורשי בעלה ולטשטש את

עקבותיהם.

מתוך דבריו עולה שגם במקום שקיים בו חשש גזילה, כשיש סכרא לתלות שחפץ מסוים הוא שלו אין חוששים לגזילה. וכן הקשו האחרונים (סימן שנח סעיף א) ממה שנאסר לקנות חלב מהרועים מאחר שרובם גונבים מהבעלים (ב"ק קיח:), ומאי שנא מגזלן שרוב הממון שבידו הוא בגזל שמותר לתלות במיעוט שהוא שלו, וחילקו כהתרומת הדשן שכאשר תולים שרועה זה הוא מהרוב שגזול חלב, הרי שכל החלב שהוא מוכר כעת הוא בגזל ואין לקחת מידו, מה שאין כן בגזלן שיש בידו גם ממון מותר, ומותר לתלות את הממון במיעוט (סמ"ע שם ס"ק ב, ביאור הגר"א שם ס"ק א, ועוד).

ד. דין מזונות והוצאות האלמנה

קצת נשוב לנידון שלפנינו. עיקר דין מזונות האלמנה (אבה"ע סימן צג סעיף ג) ודין מדור וכסות אלמנה (שם סימן צד סעיף א) הוא שכשם שמקבלת מזונותיה מנכסיו בעלה כך נותנים לה כסות [הוצאות הלבשה] וכלי שמשוי ומדור, או לחילופין - מניחים אותה לדור במעון שבו הייתה בחיי בעלה. כל אלו הם חיובים שנתחייב לה הבעל מתנאי הכתובה (משנה כתובות נב:).

עניינה של אלמנה אחת הובא לפני רבי עקיבא איגר בידי רבי יעקב אב"ד ווילנה (שו"ת רעק"א תנינא סי' צא). אלמנה זו נתנה את כל נכסיה לבניה במתנת בריא, אך שיירה לעצמה זכות לדור בביתה כל ימי חייה. וכך התנהלו הדברים בטוב ובנעימים כשהילדים יודעים שבבוא העת יירשו את הדירה בצורה מסודרת מכח שטר המתנה שבידם.

הדברים השתנו כשהאמא החליטה להינשא מחדש ולהביא את בעלה החדש לביתה. הילדים כנראה התנגדו לנישואין אלו מסיבה כלשהי וטענו שהדירה שלהם, ומה ששיירה לעצמה זכות לגור בדירה אינו מעיקם גם לבעלה החדש לכשיבוא זכות דומה. לפיכך הם מתנגדים ואוסרים עליו להיכנס לדירה. השואל הביא מתשובת הרשב"א

(חלק ו סימן ריו, וכן נפסק ברמ"א חו"מ סימן רנו סעיף ו) לגבי מתנה ששייר בה אדם דיורים לעצמו, שכיון שלא עלה על דעת אדם שהדירה תמונע ממנו להכניס אשה לביתו ולטפל בעצמו לבדו, וכשם שוודאי לא עולה על הדעת שהתחייב שלא יכניס לביתו עוזר או אשה, כך ודאי בכלל מגורים הוא לגור עם אשתו. על פי זה, טען הרב השואל, ודאי שגם להיפך, לא עלה על דעת האשה להתגורר לנצח כאלמנה וודאי שכששיירה לעצמה מגורים בדירה התכוונה לאפשר גם לבעלה העתידי להתגורר בבית. רבי עקיבא איגר מסכים לדבריו ואף הוסיף שאין הדבר נחשב להוספת דיוורין שכן היא ובעלה חד הם. וכתב הרמב"ם (אישות פרק יח הלכה ג) נותנין לה מדור לפי כבודה, וכן מזונותיה וכסותה לפי כבודה, ואם היה כבוד הבעל גדול מכבודה, נותנין לה לפי כבודו, מפני שעולה עמו ואינה יורדת אפילו לאחר מיתה. ומקורו בגמרא כתובות (מח). ופשוט שבכלל הדיוורין שצריכים היורשים לתת לה לדור בבית כדרך שהייתה דרה עם בעלה, כלולה כל ההתנהלות הרגילה שבה נהגה בעוד בעלה בחיים חיותו. ואפשר שאם רגילה הייתה להכניס ולהזמין אורחים, גם זה הוא בכלל דיורה ומזונותיה לפי כבודה (וכ"כ בפתחי חושן, אישות פרק יא הערה צו).

לפי זה, אף שוודאי כאשר היא נותנת אחד מרהיטי הדירה במתנה לאחרים, הרי זה שלא כדין, שאין לה רשות אלא להשתמש בהם ולא לתתם לאחרים. מכל מקום במתנה מועטת כדרכה להעניק בבואה להשתתף בשמחה, הרי זה כשאר הוצאות שוטפות על מזון וציוד מתכלה, ואפשר לומר שזה בכלל השתמשותה והצטרפותה שרשאית להוציא מנכס בעלה כחלק ממזונותיה ודיוורה. וכן מסתבר, שכל זה בכלל מנהג 'גוברין יהודין' 'לפרנסה בקושתא',

שיאנו רשאי לבזוזה לבוא לאירוע משפחתי בידיים ריקות ושלא כמקובל.

וכעין זה מצאנו שיטת הר"ן (על הרי"ף כתובות כח:). שחיוב מזונות הבן הנגרר אחריה הוא כמזונותיה ומדין מזונות שלה נגעו בה. וכתב על כך באגרות משה (אבן העזר חלק א סימן קו) לחזק ולהוסיף בדברי הר"ן, שמאחר ואינה יכולה להעמיד עצמה שלא לזון את בניה, הרי זה בכלל חיוב מזונות שלה, מהמבואר כתובות (סד:). שמחויב לתת לה חד סעודה או גם תרתי תלת לארחי ופרחי, ומהיכי תיתי שיתחייב ליתן לה בעד ארחי ופרחי, אלא צריך לומר שמאחר שהוא דבר שכל אדם נותן כשמודמן לו, ממילא זה בכלל חיוב מזונותיה, יען שאינו יכול לומר שתהיה אכזרית ולא תתבייש ולא תתן, ומעתה על אחת כמה וכמה בבניה שודאי אין יכול לומר לה שתהיה אכזרית.

ה. הוצאות אלמנה מנכסיו בעלה וממעות שברשותה

במשנה בכתובות (נב:). מבואר שאנשי ירושלים נהגו לכתוב בכתובות שלהם שלאחר מאה ועשרים של הבעל תא אשה יושבת בביתו וניזונת מנכסיו עד שיינשאו. כך גם כתבו אנשי הגליל, ואולם ביהודה הוסיפו הסתייגות, שטווח הזמן של ישיבת האלמנה בבית בעלה המנוח ואכילתה מנכסיו מוגבל עד שירצו היורשים ויתנו לה את כתובתה. הסתייגות זו איפשרה ליוורשים לשלם לאשה באופן חד-פעמי את כתובתה ובכך 'לסיים את ההתקשרות' ביניהם, מכאן ואילך היא תאבד את זכויות המדור והמזונות.

לפי זה נראה שקצבאות ביטוח לאומי וכדומה שהגיעו לאלמנה מחמת גילה, וכאשר האלמנה נותנת מתנה ניתן לומר שהיא אינה משתמשת כעת בכספי היורשים שמהם היא נוטלת למזון מדור וכסות, אלא היא משתמשת בכספים שהם שלה ואין בהם חלק ליוורשים

נחלקו רב ושמואל כיצד לנהוג להלכה, בבבל ופרבריה נהגו כשיטת רב שהלכה כאנשי יהודה שאם רצו היורשים יכולים ליתן לה כתובתה ושוב לא ליתן לה מדור ומזונות, ובגמרא דעא ופרבריה נהגו כשיטת שמואל שהלכה כאנשי גליל. וראו גם סוגיית הגמרא בכתובות (צה:). שדנו בביאור סתמא דמתניתין שם אם היא כשיטת אנשי גליל או כשיטת אנשי יהודה.

להלכה נפסק (אבן העזר סימן צג סעיף ג) כשמואל וכאנשי גליל שאלמנה ניזונית מנכסיו היורשים כל זמן אלמנותה, ואפילו אם ציוה המנוח בשעת מיתתו שלא תזון אלמנתו מנכסיו אין שומעים לו, ואין היורשים יכולים לפרוע לה כתובתה ולסלקה מן המדור והמזונות, אלא כל עוד שאינה תובעת כתובתה מיוזמתה האישית, הרי היא ניזונית מן הירושה בעל כרחם. וכל זה בסתמא, אך אם התנו במפורש בעת שנישאו שלא תזון מנכסיו או שכך היה מנהג המקום, אינה ניזונית.

נמצא שבמקום שנהגו כאנשי יהודה, רשאים היורשים לפרוע את הכתובה ולסלק את האלמנה מהנכסים בעל כרחם.

ובמקום שהמנהג המקומי להתבסס בכל דיני המזונות על חוקי הגויים שבאותה מדינה, כתב הריב"ש (סימן קז) שאין להביט במנהג זה כי אינו לפי דין התורה ולכן נחשב כמקום שאין בו מנהג ויש לנקוט כאנשי גליל. ובסוף דבריו שם הביא שתיקנו לפני שמונה שנים תקנות בענייני נישואין שתחולתן מיום אותה תקנה ואילך, כדי להגן על בנים שנכסיהם מועטים כדי שלא יתכלו נכסיהם ממזונות האלמנה אם תבחר להישאר בנכסים לעולם ולא לתבוע את כתובתה. לפי תקנות אלו, ניתנו האלמנה שלושה חודשים (בהם האלמנה אסורה מחמתו להינשא, כדי לתת הבחנה בין זרע בעל ראשון לשני, ולכן חייב לה

את מזונה) ולאחריהם היו רשאים היורשים לפרוע את כתובתה ולהפסיק את מגוריה בנכסי הירושה ואת מזונותיה מנכסיהם. ואולם התקנות אינן יכולות לחול למפרע על נישואין שהיו לפני שתוקנו התקנות ולכן מי שנישאת קודם לכן, אי אפשר לסלקה ולפרוע כתובתה בעל כרחיה.

מאיידך בשו"ת זכרון יהודה לר"י בן הרא"ש (סימן עח) כתב שבית דין אינם יכולים לתקן תקנה כעין זו, שיש בהם כמה חסרונות.

הבית יוסף (אבה"ע ס' צג) מביא את מחלוקתם, ומכריע להלכה כדעת הריב"ש שוודאי בית דין יכולים לתקן כן, ומוסיף שתקנה ראויה היא. וכן נקט הרמ"א (שם) להלכה.

1. דין מעשי ידיה של האלמנה הניזונית מנכסי בעלה

בזמן שבו ניזונת האלמנה מנכסי היתומים נפסק להלכה שמאחר שהם חייבים במזונותיה, כמו בעלה, מעשי ידיה שלהם. ואולם כתב הב"ח (אבה"ע סימן צה סק"א) שלמנהג אנשי יהודה שהשאירו אפשרות ביד היורשים לשלם כתובתה ולהיפטר מתשלומי המזונות, ממילא אין מעשי ידיה שלהם, וכתב שלפי זה במקום שנוהגים משום תקנת היורשין כמנהג בני יהודה, אין האשה חייבת לתת להם את מעשי ידיה. אך בחלקת מחוקק (שם סק"א) כתב שלדעת הר"ה והרמב"ן במלחמות, הגמרא לא הכריעה גידון זה בדעת אנשי יהודה, ולכן יכולים היורשים לומר דמאחר ותיקנו מזונותיה תחת מעשי ידיה, מאחר ואינה נותנת מעשי ידיה גם הם לא יתנו מזונותיה. ובבית שמואל (שם סק"א) נקט כהב"ח, וגם כתב שבספק חיוב מעשי ידיה, האשה נחשב למוחזקת וגובה את מזונותיה. אמנם הבית מאיר (שם) וחכמת שלמה (שם) סברו שכיון שהיורשים רשאים לסלקה ממזונותיה לאנשי יהודה, שוב אין האשה מוחזקת.

אך באבני מילואים (סימן צה סק"א) כתב שנידון הגמרא היה דווקא לפי מנהג אנשי יהודה שאין היורשים חייבים לתת לאלמנה את מזונותיה, ואפשר שלכן לא תיקנו את מעשי ידיה תחת מזונותיה, אבל למנהג אנשי גליל שהיורשים חייבים לתת לה מזונותיה, כשם שלפי ריש לקיש (כתובות נח.) שבעל יכול להפקיע את חובו במזונות אשתו כשיאמר לה 'צאי מעשי ידיך במזונותיך', מכל מקום כל עוד שלא עשה זאת, מעשי ידיה שלו, ועצם האפשרות שלו להיפטר בצורה כזו מתשלום מזונותיה אינו סיבה מספקת להוציא ממנו את מעשי ידיה, כך גם ביורשי הבעל, כל עוד לא פרעו כתובתה והפקיעו זכותה במזונות, אינם מאבדים את מעשי ידיה והרי הם שלהם.

וכתב שלפי זה לדין שהלכה כאנשי גליל יש תקנה של מעשי ידיה תחת מזונותיה, ולכן אפילו במקום שנוהגים מכת תקנה כאנשי יהודה, מאחר והיורשים הסכימו לתת את מזונותיה הם זוכים במעשי ידיה.

ובשו"ת ישכיל עבדי (ח"ו אבה"ע סימן מז) בירר שמנהג הספרדים ברוב המקומות היה כעיקר ההלכה כמנהג אנשי הגליל שאין מסלקים את האלמנה, ושכן היה מנהג ארץ ישראל וירושלים, אך כתב שם שהגם שמנהג בני אשכנז במקומות רבים מכת התקנה כאנשי יהודה, וכמבואר בפתחי תשובה (אבה"ע סימן צד סק"ה), כאשר הם באו כמועטים לארץ ישראל וירושלים קיבלו עליהם את מנהג המקום שהוא גם עיקר הדין, והלכה זו אינה תלויה במנהג האדם אלא במנהג המקום, ומנהג המקום היה כאנשי הגליל.

אולם רבים מהדיינים, ובראשם הגר"ש אלישיב זצ"ל בפסק דין (ראה קובץ תשובות ח"ב ס' קל), לא הסכימו שמנהג האשכנזים הוא כאנשי גליל, וציינו את דברי הפתחי תשובה הנ"ל להלכה, דהיינו כמנהג בני אשכנז באירופה שנהגו כאנשי יהודה. ויש מרבני ירושלים שהיו מחלקים בין אלמנה מזיווג ראשון שיש לו בנים ממנה שאין מסלקין אותה, לאלמנה מזיווג שני שהבנים אינם שלה, שאז מסלקין אותה בסכום הנתון לשקול דעת ב"ד.

לאור האמור, במקרה שלפנינו, למנהג הספרדים כאנשי גליל אין היורשים יכולים לסלק את האלמנה

והם זוכים במעשי ידיה. אמנם מנהג האשכנזים בזה אינו מוכרע, ולפי מה שיש סוברים שהותירו את מנהגם כמו באירופה, אזי זכות היורשים במעשי ידיה תהיה תלויה במחלוקת האחרונים: לדעת הב"ח והבית שמואל מאחר והיורשים יכולים לסלקה אין להם קנין במעשי ידיה, לדעת החלקת מחוקק אם לא תיתן להם את מעשי ידיה אינם חייבים לשלם את מזונותיה, ולדעת האבני מילואים כאשר היורשים משלמים לה לעת עתה את מזונותיה הם זוכים במעשי ידיה.

מעתה, לפי מנהג הספרדים כאנשי גליל יש מקום לחזור ולטעון שכל הכסף שבידי האלמנה שייך ליורשים, ולכן לאסור על חתן הבר-מצוה לקבל מידה מתנה גדולה כמו שנתנה לו, אך לפי הנהגים אחרת הדבר תלוי במחלוקת הנוכרת, ולכן אף שבדיעבד אין חיוב להחזיר את המתנה, שהרי ניתן לטעון 'קים לי' כדעת הב"ח והב"ש וסיעתם, עכ"פ לכתחילה היה מקום לחוש מלקבל את המתנה כדעת חלקת מחוקק והאבני מילואים וסיעתם שמעשי ידיה שייך ליורשים.

ואף שהבעל היה בעל יכולת ונתן לה בחייה לעשות ככל העולה על רוחה בכסף, לקנות ולמכור, אין בכך כלום כלפי המצב הנוכחי. כי כבר פסקה רשות הבעל, והוויתור שוויתר על זכויותיו מועיל רק בחייו (ראו פתחי חושן חלק ט פרק יא הערה קטז). כיון שכך, מאחר שהיורשים הם הבעלים של הרכוש כעת, אינה יכולה להמשיך בהתנהלות כספית זו מנכסיהם כל עוד שלא קיבלה רשות מפורשת לכך מן היורשים.

2. משכורת, פנסיה ופיצויים וקצבאות

אמנם, זאת יש להבחין כי קיימים מספר מקורות שונים לכספי האלמנה ולא ראי זה כראי זה.

מכלל 'מעשי ידיה', כספים שקיבלה בשכר עבודתה, ואף ורק הם שייכים ליורשים כל עוד היא ניזונית מנכסי בעלה. בכלל כספים אלו גם פיצויי פרישה וכספים שהופרשו לפנסיה, שכן בסופו של דבר כל אלו הם שכר מעשי ידיה ובעלה ויורשיה זוכים בהם.

ויש לדרון לגבי כספים נוספים של 'תנאים סוציאליים' המוענקים דווקא באופן שיהיו כשם 'תנאים סוציאליים' לעובד עצמו, ולכן אי אפשר למכורם לאחרים וכדומה (הדבר תלוי במנהג המדינות). שאם המצב המשפטי של הכספים הוא אכן כך, אז אין זה מעשי ידיה, אלא סוג של מס שכל עובד משלם, ובתמורתו מבטיחה לו המדינה תנאים סוציאליים בוקנותו או במצבים מסוימים.

וגם באופנים שמעשי ידיה לבעלה או ליורשים, חיוב האשה לעבוד מוגבל למה שמתאים ומקובל אצל הנשים במצבה, ואם האשה דוחקת את עצמה לעבוד ביותר מזה, לא חל לגבה הכלל שמעשי ידיה תחת מזונותיה, ומה שדחקה עצמה נשאר שלה לפי מנהג אשכנז, כמבואר בחלקת מחוקק (אבה"ע סימן פ סק"ב) בשם הב"ח.

כמו כן מקובל לפסוק, שכאשר הדירה או חשבון הבנק רשומים על שם שני בני הזוג, מאחר ולפי החוק מי שהדבר רשום על שמו הוא בעלים דבר, נחשב הדבר כהסכמה ששניהם יהיו שותפים בדירה או בכסף אשר בחשבון הבנק, ונמצא שאם האשה משלמת הוצאות ממון זה, הרי שהיא יכולה לומר כי היא משתמשת בממון שלה. [ויתר על כך, בזוגות שהקשר הממוני ביניהם לא נעשה באופן שהוא על דעת ההלכה, הרי שמאחר שלפי החוק בני זוג הם שותפים בכל הרכוש הממוני שלהם, יש ביניהם הסכמה שכוונתם הייתה שכל הממון אפילו שלא נרשם בפירוש על שם שניהם, שייך לשניהם בשווה].

ובנוסף ההלכה היא (אכן העור סימן צה סעיף ד) שמציאת אלמנה לעצמה. ועל פי זה כתב מהרש"ך (שו"ת חלק א סימן ד) תשובה למהרשד"ם אודות ר' אברהם שמריה שפטר והניח צוואה שנאבדה, ונפל דין ודברים בין ר' דוד ואחותו לונה אל מול ר' אמאדו שהיה נאמן אביהם בצוואה, וכתב שם 'בשמים עדי וסהדי כי לא הייתי חפץ ליטפל בענין זה לכמה סיבות, ומהם כי כל ימי ברחתי ממחלוקות ודברי ריבות, ולפי הנשמע ריב זה שנפל בין שתי הכתות הללו נמשך זמן הרבה', ובין טענותיהם שם היה שהבת לונה נתנה לאמה מחלקה, ואם כן יש להחשיב חלק זה כפרעון הכתובה ולומר שכבר קיבלה אמה כתובתה. והשיב שם דאם נתנה במתנה לאמה, ודאי זכתה האם במה שנתנה לה בתה ואין ליורשים כלל חלק וזכות באותה המתנה, דלא יהא אלא מציאה דקיימא לן דמציאת האלמנה לעצמה, והוא הדין למתנה שאין ליורשים בה חלק. והבאר היטב (סימן צה סק"ג) נקט כך להלכה. עלה בידינו שכספים שהגיעו לידיה שלא תמורת עבודתה הרי הם שלה עצמה ואין ליורשי הבעל בהם כל תפיסה.

לפי זה נראה שקצבאות ביטוח לאומי וכדומה שהגיעו לאלמנה מחמת גילה או מצבה, אינם שייכים כלל ליורשים, וכאשר האלמנה נותנת מתנה ניתן לומר שהיא אינה משתמשת כעת בכספי היורשים שמהם היא נוטלת למוזן מדור וסכות, אלא היא משתמשת בכספים שהם שלה ואין בהם חלק ליורשים.

ונמצא שמכל מיני כספים אלו ודאי רשאית האלמנה לקנות גם מתנות יקרות לכל אשר תחפוץ ביקרו.

וכבר נתבאר לעיל שנראה כי בכלל דין מזונותיה כלול גם הכנסת אורחים ומתנות שמקובל לתתם, ויתכן גם שמתנה כגון זו, אף אם היא קצת יקרה, כיון שדרכה בכך באירועים דומים מחיי בעלה, ואינו לפי כבודה שתדיר ברמת המתנות שנהגה להעניק בשמחות משפחתיות ייתכן שההוצאה הזו בכלל מזונותיה וצרכיה, ומותר לה להוציא ממון עליה גם מנכסי הירושה.

מחמת שתי סברות אלו רשאי חתן הבר-מצוה להשתמש בש"ס שקיבל ויגדיל תורה ויאדיר בעז"ה.

וזה דבר המשפט

• אסור לקבל מתנה מאשה שלא בידעת בעלה, מלבד באופן שמן הסתם לא אכפת לבעל.

• בזמננו, מנהג הספרדים שלא לסלק אלמנה מירושתה, ולכן מעשי ידיה שייכים ליורשים, ובכלל זה דמי פיצויים או פנסיה שהופרשו ממשכורתה במשך השנים. ואולם קצבאות אלמנותה, הרי הם שלה. לגבי מנהג האשכנזים, שיש שנוהגים כבתי דין שהיו נוהגים באירופה שמתור לסלק את האלמנה, נחלקו הפוסקים מה דין מעשי ידיה אם היורשים משלמים מזונותיה.

• מה שנתן לה בעלה רשות להשתמש, אינו מועיל כלפי היורשים ובכל מה ששייך להם, ועליה לבקש את רשותם.

• בכלל דין מזונותיה שהאלמנה מקבלת כל הראוי לה מנכסי בעלה ככחי בעלה, ולכן יש לה רשות לתת מתנות בגודל סביר שהיה מדרכם לתת בחיי הבעל, שהן חלק מצרכי חייה הראויים לה.

• חתן בר-המצוה רשאי להשתמש במתנה שקיבל מדודתו האלמנה, הן מחמת שמקבלת קצבאות שהן שלה, והן מחמת שנתנת המתנה היא מצרכי קיומה שמתור לה לקחתם מנכסי בעלה. [ואף כאשר נותנת את המתנה ממעשי ידיה, יש להקל עוד לנוהגים במנהג אשכנז שמתור ליורשים לסלק את האלמנה, לפי שיש מחלוקת האם מעשי ידיה ליורשים].

